

Verkenning Toekomst van de Civil Society

Netwerk Toekomstverkenningen, Stichting Toekomstbeeld der Techniek (NTV.STT)

Notitie Werkgroep Civil Society, Hans Nijeboer, Paul Jansen Schoonhoven, Joop de Vries
Februari 2017

Inleiding

In juni 2015 vormde zich binnen het NTV een werkgroepje om te verkennen hoe we een gefundeerd toekomstbeeld zouden kunnen krijgen van een aantal maatschappelijke en politieke ontwikkelingen in Nederland en Europa. De aanleiding vormde de zorg over veranderingen in de Europese samenleving als nieuw nationalisme, afnemende solidariteit, verscherping van tegenstellingen. Omdat de actualiteit bijna niet meer te volgen is (we zijn inmiddels geconfronteerd met de Brexit en de verkiezing van Trump) hebben wij om afstand te bewaren, gekozen voor het concept civil society, als ‘terms of reference’. Dat betekent ook dat wij in belangrijke mate hebben gekozen voor een benadering vanuit de sociologie en politicologie.

Wat is de civil society?

Volgens Wikipedia is de civil society – of het maatschappelijk middenveld - het domein van vrijwillige associaties van burgers. Het omvat organisaties en instituties buiten de sfeer van de overheid, buiten de sfeer van markt en economie en buiten de verbanden van familie en vrienden. Het accent ligt op instituties en netwerken via welke burgers zich hebben georganiseerd met oog op gemeenschappelijke belangen.

De civil society heeft als begrip een historische achtergrond en het vormt zowel een themagebied voor filosofen als voor sociale wetenschappen. Aan het concept zijn verschillende functies verbonden: maatschappelijke zelfregulering, overdracht van normen en waarden, collectieve wilsvorming, het idee van onderling vertrouwen tussen burgers, bufferfunctie tegenover dominantie van overheid en bedrijfsleven, en marktdenken.

Vanwege deze functies heeft de civil society de kenmerken van een normatief concept. Het is geciviliseerd, politiek-moreel, non-profit, en non-gouvernementeel. Het past bij de individuele onafhankelijkheid van de burger met erkenning van pluriformiteit en verschillen in meningen. In de thans oploeiende discussies staat de civil society symbool voor ‘westerse waarden’. Een belangrijk element van het concept is dat ondanks de verschillen in mening, er een besef is van een algemeen, overstijgend belang. In een complexe samenleving zijn er altijd verschillende waardesystemen. Het is aan een democratische rechtsstaat om via overleg, overreding en via concessies die tegenstellingen te overbruggen. Daarnaast zijn er machts- en herverdelingsvraagstukken waarover via meningsvorming en overleg overeenstemming bereikt moet worden. Dat vergt een politieke voorhoede en geïnformeerde burgers.

Waarom zou het NTV zich bezig houden met de civil society?

René Cuperus merkte twee jaar geleden in de Volkskrant op dat in tal van toekomstverkenningen, bijv. over duurzaamheid of klimaatbeheersing, wordt gefocust op 2030 of zelfs 2050. Daarbij wordt nagenoeg steeds voorbijgegaan aan factoren als maatschappelijke ontwikkelingen en politieke besluitvorming, terwijl alle signalen wijzen op ingrijpende veranderingen in het politieke landschap.¹ Kan het zijn dat de samenleving zo gecompliceerd is geworden, dat we tal van de ontwikkelingen als onbeheersbaar (en dus onvoorspelbaar) ervaren en dat we daarom bij toekomstverkenningen die ontwikkelingen buiten beschouwing laten? Joop de Vries heeft in het genoemde werkgroepje aangegeven dat het voor toekomstverkenners intussen belangrijker is om de complexe werkelijkheid om ons heen waar te nemen dan om ‘correcte’ toekomstvoorspellingen te doen.²

¹ R. Cuperus, ‘De democratie verwijft in een onbekend niemandsland’, Volkskrant, 2 november 2015.

² Joop de Vries, ‘notitie Toekomstverkenning’, werkgroep Civil Society, juli 2015

De Stichting Toekomstbeeld der Techniek houdt zich vooral bezig met technologische vooruitgang. Voor maatschappelijke ontwikkelingen zijn er immers het SCP en de WRR. Wij vinden dat er redenen zijn om vanuit het NTV aandacht te besteden aan maatschappelijke en politieke ontwikkelingen. In tal van beschouwingen lezen wij dat we in een transitiefase verkeren, die volgens commentatoren misschien het meest vergelijkbaar is met de periode van de renaissance.

Een van de opvattingen daarbij is dat de kloof ten aanzien van technische ontwikkelingen (te?) groot geworden is. Het lukt de politiek en overheden steeds minder om zich tijdig aan te passen met gevolg dat het publieke vertrouwen tot een dieptepunt is gedaald. Thomas Friedman wijst in The New York Times herhaaldelijk op deze ontwikkeling. Hoewel mensen misschien welvarender en beter opgeleid zijn dan ooit, hebben velen het gevoel slechter af te zijn. Dat komt mede omdat ankerpunten in het leven van mensen – werkomstandigheden en de sociale omgeving – fundamenteel aan het verschuiven zijn.

Als NTV hebben we een aantal vrijheidsgraden om zaken te agenderen. Een uitdaging zou voorts zijn om vanuit de technologische innovaties te kijken hoe deze ingezet kunnen worden voor versterking van maatschappelijke verbanden.

In deze notitie plaatsen we af en toe een afwijkende mening om aan te geven dat er verschil in visie bestaat. Dat doen we met een kader.

De socioloog Berting vindt het opmerkelijk dat in landen als Japan, Zuid-Korea en Taiwan, waar zich dezelfde technologische ontwikkelingen voordoen als in het westen, de modernisering van de samenleving heeft plaatsgevonden met behoud van instituties en culturele identiteit (Berting, 'De versplinterde samenleving', 2006)

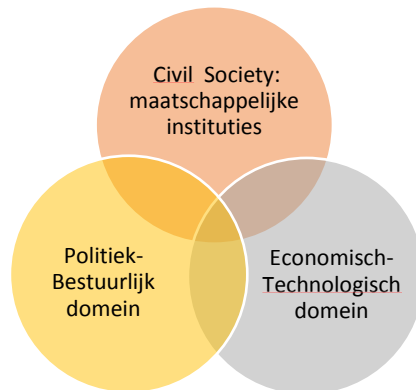
Waarom kan de civil society een interessant onderwerp zijn voor toekomstverkenningen?

- De civil society omvat in belangrijke mate de maatschappelijke infrastructuur voor meningsvorming van burgers.
- Actuele vragen zijn:
 - a) Traditionele verbanden zoals kerken, vakbonden, politieke partijen hebben hun aanhang en betekenis voor een groot deel verloren. Welke instituties en netwerken zijn daarvoor in de plaats gekomen en in welke mate dragen die bij aan functies van de civil society?
 - b) De immigratie en globalisering levert het vraagstuk op van gezamenlijke identiteit en de omgang met diversiteit. Dreigt de gemeenschap van burgers uiteen te vallen in groepen, die elk in hun eigen wereld leven en niet langer solidair zijn? (Een vraag die Tiemeijer stelt in de WRR studie over maatschappelijke scheidslijnen).³
 - c) Mede onder invloed van sociale media ontstaan vormen van netwerkdemocratie en directieparticipatie van burgers. Wat betekent dit voor ons stelsel van representatieve democratie en voor de toekomst van politieke partijen?
 - d) Historisch gezien is de civil society nauw verbonden aan de ontwikkeling van de natiestaat. In de beleving van verschillende hedendaagse sociale bewegingen en vooral bij jongeren zijn nationale grenzen gedateerd. Hoe belangrijk is het idee van de natiestaat voor de civil society? Is het denkbaar dat er een Europese civil society ontstaat?
 - e) De civil society is verweven met economische en politiek-bestuurlijke ontwikkelingen. Voor toekomstverkenningen is het interessant om te kijken hoe je methodisch – niet alleen kwantitatief maar ook kwalitatief – de ontwikkelingen binnen de civil society kunt incorporeren in scenario's.⁴

³ Will Tiemeijer, 'Wat is er mis met maatschappelijke scheidslijnen?', WRR, januari 2017

⁴ Wij zouden ons kunnen voorstellen dat het NTV eens per jaar een sessie wijdt aan verkenningen van SCP, WRR etc. over maatschappelijke thema's. Niet als tegenwicht, maar om te kijken naar de samenhang tussen technologische en maatschappelijke ontwikkelingen.

In discussies over de civil society gaat het vaak over de verhouding tussen de drie domeinen, die met elkaar in wisselwerking staan. Zie de figuur onder. Habermas maakt hierbij een onderscheid tussen de *systemwereld* van overheid en economie, waarin rationeel denken de overhand heeft en de civil society als de *leefwereld* en het domein van de burger. Etzioni spreekt van de civil society als een waardengemeenschap. Hij gaat uit van de eigen kracht van de samenleving met tradities en waardepatronen. In die zin kan de civil society een soort beschavingsoffensief zijn tegenover een ongebreidelde geldeconomie. Een actieve civil society dwingt ook de overheid tot verantwoording en legitimering van bemoeienis met de samenleving. Deze visie vormt een groot contrast met de uitspraak van Thatcher in 1987: 'there is no such thing as society'.

In deze notitie geven we een verkenning op hoofdlijnen, aan de hand van studies, artikelen ed. Daarbij proberen wij weer te geven wat de verwachtingen zijn over de richting van bepaalde ontwikkelingen.

Om onze analyse completer te maken, hebben wij een beroep gedaan op de wetenschappelijke bureaus van politieke partijen, het Wetenschappelijk Instituut van het CDA (CDA-WI), de Telders Stichting (TS) van de VVD en de Wiardi Beckmanstichting (WBS) van de PvdA om feedback te geven. In onze ogen hebben deze bureaus de functie van denktank. Een belangrijke taak is het opvangen van signalen uit de samenleving en het onderbouwen van partijvisies. Paul Rademaker heeft in NTV-verband opgemerkt dat het de kerntaak van politieke partijen is om tot visies te komen op de kwaliteit van de samenleving en tot 'sociale imaginatie'. De maatschappij zelf is te weinig reflexief; groepen en instanties zijn soms blind voor structurele veranderingen, die het voortbestaan van de maatschappij kunnen bedreigen.⁵

Wanneer, zoals in de visie bij het CDA-WI de culturele kloof en de tegenstellingen tussen hoger en lager opgeleiden gezien wordt als een van de meest urgente vraagstukken van deze tijd, dan is het uiteraard ook interessant om te kijken naar de voorgestelde oplossingsrichtingen. In het vervolg van deze notitie willen we proberen na te gaan welke toekomstvisies daarbij te construeren zijn. Zoals Joop de Vries beargumenteerde zou voorlopig ons doel kunnen zijn om te laten zien dat bijv. de toekomst van de Europese samenwerking niet vaststaat maar mede bepaald wordt door de vraag welke richting wij met Europa op willen gaan. In ieder geval om te verhelderen dat er bewustwording moet zijn omtrent keuzes die we moeten maken. Daarbij is het zaak om uit te gaan van een open discours.⁶

Leeswijzer:

In §1 gaan we kort in op de historische context van de civil society. In §2 kijken we naar de meetbaarheid van de civil society. In §3 verkennen de hedendaagse problematiek in termen van maatschappelijke tegenstellingen. In §4 stippen we enkele ontwikkelingen aan die gezien worden als de revival van de civil society. In §5 is de vraag of ons huidige staats- en politieke bestel nog wel past bij de maatschappelijke verhoudingen. In §6 komt de relatie aan de orde tussen de civil society en de

⁵ Paul Rademaker, 'Winterkost', bijdrage aan STT Winteracademie, januari 2015

⁶ Paul Rademaker, Joop de Vries, Jan Dirven, Erik van der Linde, 'De voorstelbare toekomst', 2011

natiestaat en de toekomst van Europa. We sluiten de notitie met een aantal vragen en opmerkingen, die naar onze mening relevant zijn voor toekomstverkenningen.

I Civil Society in historische context

- Filosofen die zich bezighielden met de civil society zijn onder meer John Locke, Rousseau, Montesquieu, de filosofen van de Verlichting, en De Tocqueville. Verder sociologen als Habermas en in Frankrijk Bourdieu met het begrip sociaal kapitaal. En hedendaags: Martha Nussbaum, Amitai Etzioni (VS), Rainer Frost (Duitsland), en Pierre Rosanvallon (Frankrijk). In Nederland kunnen we Henk Achterhuis noemen, Gabriël van den Brink, Anton Zijderveld en nog vele anderen. De civil society is een themagebied binnen het SCP.
- De historische ontwikkeling van een land is bepalend voor de ontwikkeling van de civil society. Gunstige factoren zijn de ontwikkeling van een (stedelijke) middenklasse en een algemeen intellectueel klimaat.
- Het gedachtegoed van de civil society heeft in de 19^e eeuw in Nederland rond 1870 vorm gekregen met politieke leiders en bewegingen (vgl. Abraham Kuijper met 'Soevereiniteit in eigen kring'). Vervolgens was vanaf begin van de 20e eeuw tot eind jaren '60 de 'zuilenmaatschappij' in ons land het model voor de civil society. Het was een relatief besloten bestel met hechte relaties tussen levensbeschouwing/kerk, politiek, media, vakbond, onderwijs etc. Een samenlevingsmodel dat weinig ruimte bood voor innovatie. Een samenleving ook met grote tegenstellingen tussen de zuilen: protestanten, katholieken, socialisten en liberalen. Dat neemt niet weg dat de elites binnen die zuilen contact met elkaar hadden om spanningen te 'pacificeren'. Zo werden er politieke coalities gesmeed als 'Roomsrood'.
- Mede als reactie op de verzuiling ontstond er in de jaren '70 een democratiseringsgolf, waarbij het bestel werd opgebroken. Er ontstond een hevige polarisering tussen 'links' en 'rechts'. Het was de tijd van het geloof in de 'maakbaarheid' van de samenleving en er ontstond een veelheid van raden en organen voor medezeggenschap, advies, belangenbehartiging etc. Nederland is koploper met de veelheid aan organisaties die een intermediaire rol vervullen.
- In de jaren '80 en vooral na de val van de Berlijnse muur kwam er een eind aan de polarisatie. De ideologische veren werden afgeschud. We beleefden een consensusmaatschappij en via de 'derde weg' werd een verbinding gezocht tussen socialisme en kapitalisme (Blair, Clinton, Kok). Marktregulering en privatisering werden gezien als efficiënte vormen om de samenleving te organiseren
- Door de wereldwijde crisis in de financieel-economische sector, raakte het idee van de derde weg snel beladen en werden we opnieuw geconfronteerd met polarisatie; nu tussen de gevestigde politiek en opkomend populisme. Paul Kalma, voormalig directeur WBS, denkt dat de 'verbestuurlijking' van politieke partijen, die in de voorgaande periode is ontstaan, er de oorzaak van is dat maatschappelijke tegenstellingen scherper zijn geworden. Want wie tegenstellingen laat vervagen, schept ongewild ruimte voor alternatieve ordeningen, bijv. voor populistische partijen om de tegenstelling tussen 'gewone' mensen en de gevestigde orde aan te wakkeren.⁷
- Opmerkelijk is dat ongeveer vanaf 2010 met termen als participatiesamenleving, big society en doe-democratie door de beleidsmakers en politici een terugkeer wordt bepleit naar de oude civil society.

⁷ P. Kalma, 'Uit de greep van het bestuur: politiek als bezieldde strijd om het algemeen belang', 2015. Hij citeert hierin Tjeenk Willink, die in het Jaarverslag 2010 van de Raad van State de ontwikkeling bekritiseerde van 'verbestuurlijking' binnen politieke partijen en 'vermarkting' van de overheid.

- De terugblik van hierboven laat zien dat er een opeenvolging is geweest van strategieën om de samenleving te organiseren. Na de verzorgingsstaat en na het tijdperk van de marktwerking, lijkt de gemeenschap aan de beurt en is 'de burger' herontdekt.⁸

II Hoe meetbaar is de civil society?

Het is opvallend hoeveel onderzoek er wordt verricht om de kwaliteit en de dynamiek van de civil society in kaart te brengen.

- Grote gemeenten hanteren bijv. een sociale matrix om wijken in grote steden te kunnen monitoren op bijv. sociale cohesie en participatie in de samenleving (o.a. buurtpreventie).
- Door o.a. het SCP wordt de deelname onderzocht aan het verenigingsleven. Politicologen houden zich bezig met deelname aan verkiezingen en aan politieke partijen. Ook wordt regelmatig gepeild hoe het staat met de geïnformeerdheid van de burger, bijv. welke dagbladen men leest. Via tijdbestedingsonderzoek wordt gefocust op vrijwilligersactiviteiten.
- Het SCP onderzoekt in het programma Continu Onderzoek Burgerperspectieven veranderingen in attitudes van burgers t.a.v. samenleving en politiek.
- De civil society is dus in belangrijke mate kwantificeerbaar. De WRR heeft gepoogd met 'stijlen van betrokkenheid' de kwalitatieve aspecten en kwantitatieve ontwikkelingen samen te voegen. De Nederlandse bevolking kan aldus in typen van betrokkenheid worden ingedeeld. Er is een omvangrijke groep van 'ontevredenen' (25-30% van de bevolking) met daarnaast een groep van 'onverschilligen' (23%).⁹
- Ons land kent ook een grote groep burgers die zegt politiek geïnvolveerd te zijn (onderzoek Motivaction) of die er een 'verantwoordelijke stijl' op na houdt (WRR). Het gaat hier om 30 tot 35% van de bevolking. Dan is er een kleine groep 'gezagsgetrouwen' (Motivaction) of 'volgzamen' (WRR) van 15%. Dit is in hoofdlijnen het spectrum van burgerschapsstijlen.
- Er is een relatie met de sociaaleconomische positie. Het SCP maakt een onderscheid naar zes groepen: de gevestigde bovenlaag (15%), jongere kansrijken (13%), werkende middengroep (27%), comfortabel gepensioneerden (17%), de onzekere werkenden (14%), en de groep met het laagste opleidingsniveau en inkomen, het precariaat (15%). Er is een verband met de stijlen van betrokkenheid. De gevestigde bovenlaag is hoger opgeleid en overwegend autochtoon, doorgaans politiek betrokken. Het precariaat stemt minder dan gemiddeld. Het is niet zo dat bij de ontevredenen en onverschilligen de economische positie slechter zou zijn dan van de gemiddelde Nederlander. Het is vooral de perceptie dat men slechter af is dan wel dat men vreest voor toekomstige verslechtering.
- Over de jaren heen schreef Vrij Nederland over Almere. De conclusie van de laatste rapportage (mei 2016) luidt: 'Doorsneemensen zijn afgehaakte burgers. Zij zijn het geloof in politiek en democratie kwijt. Bij jonge mensen is stemmen iets wat hun ouders deden. Van de politiek zijn zij vervreemd. Democratie heeft voor deze generatie afgedaan'. Dit zijn zorgelijke signalen, omdat politieke participatie een vorm is van maatschappelijke betrokkenheid. Het is daarbij een opvallend gegeven dat jongeren minder geëngageerd zijn in maatschappelijke en politieke kwesties. Als jongeren in de UK niet bij het referendum waren weggebleven, was er waarschijnlijk geen Brexit geweest. Wij noemen dit gegeven opvallend omdat de scholingsgraad bij jongeren enorm is gestegen.

De WRR schrijft de onvrede en desinteresse voor politiek bij groepen burgers voor een deel toe aan

⁸ In een gesprek met het CDA-WI werd de dynamiek in de driehoeksverhouding samenleving, overheid en economie als volgt getypeerd: 'de periode tot 1980 was de tijd van de overheid, de periode van 1980 tot 2010 was de tijd van de markt, vanaf 2010 komen we in de eeuw van de burger'.

⁹ Een van de verschillen tussen deze groepen is dat bij de ontevredenen 63% politiek is geïnteresseerd, bij de onverschilligen is dat 3%. Het kan dus voor politieke partijen interessant zijn, om in te spelen op onvrede bij de eerstgenoemde groep.

het complexer worden van de samenleving. Dat wijst op het gemis van kaders om die complexiteit aan burgers te kunnen verhelderen.

Voor de traditionele politieke partijen is het lastig om binnen de bestaande paradigma's duiding te geven aan de complexiteit en dynamiek. Het electoraat heeft van al deze zaken doorgaans geen duidelijk beeld, maar het toont ook weinig begrip als politici niet direct met duidelijke oplossingen komen.

De sociale media hebben hierin wel een rol maar leiden vooral tot verspreiding van denkbeelden 'die snel in de mode zijn' dan dat zij de burger van gedegen achtergrondinformatie voorziet. WRR-rapport, 'Vertrouwen in de burger', 2012

III Nadere probleemverkenning van de Civil Society

Wij hebben veel naar de Amerikaanse literatuur gekeken omdat de civil society, o.a. vanwege de hoge mate van vrijwilligerswerk en de beperkte staatsvoorzieningen, beschouwd werd als het wezenskenmerk van de Amerikaanse samenleving. Filosofen als Hannah Arendt en Martha Nussbaum staan symbool voor een politieke moraal, waarin burgerschapszin als een kernwaarde wordt beschouwd. Echter vanaf 2000 begonnen er sombere scenario's over de ontwikkelingen in de Amerikaanse samenleving te verschijnen. De auteurs werden in het begin ook bekritiseerd als pessimisten. Maar de scenario's zijn inmiddels eerder werkelijkheid geworden dan men had gedacht. We zullen enkele malen verwijzen naar die scenario's.

Er zijn tal van factoren die in de afgelopen decennia hebben bijgedragen aan de fragmentatie van het maatschappelijk middenveld. Verschillende daarvan, zoals individualisering, zijn algemeen bekend en noemen we daarom beknopt in onderstaande voetnoot.¹⁰

Het SCP¹¹ noemt in het meest recente rapport vier dominante krachten die (in wisselwerking) van invloed zijn op de samenleving:

- Demografie w.o. immigratie. De bevolking daalt in de loop van de jaren '30 naar 16 miljoen, er is een snelle vergrijzing, waarbij voor zorg een groot beroep gedaan zal worden op de actieve beroepsbevolking. De immigratie zal een blijvend verschijnsel zijn.
- Technologie. Deze factor ontwikkelt zich in een internationale context van wetenschap en bedrijfsleven en is bepalend voor de overgang naar een netwerk samenleving en kenniseconomie.
- Economie. Hoewel de technologische innovatie in belangrijke mate kan bijdragen aan de economische groei, is niettemin de verwachting is dat vanwege de vergrijzing de economische groei beperkt zal zijn. Een mogelijk gevolg is dat er voor de overheid beperkt financiële middelen zijn om te sturen. Een andere reden waarom het SCP verwacht dat de economische groei beperkt zal blijven, is dat het plafond aan opleidingsexpansie is bereikt. Verder zal ondanks de dalende bevolkingsgroei een deel van het arbeidspotentieel niet worden benut.
- Ecologie is een factor die vooral in de toekomst een rol zal gaan spelen. De reductie van uitstoot van broeikasgassen vergt internationale afspraken. Daarnaast wordt van burgers gevraagd om hun lifestyle en consumptiepatronen drastisch te veranderen. Dat impliceert een actieve rol van de overheid als vertegenwoordiger van het collectief belang. Het SCP verwacht veel van burgerinitiatieven en van samenwerking van overheid en bedrijfsleven op dit terrein.

¹⁰ De erosie van de civil society wordt toegeschreven aan:

- Afname van de betekenis van instituties door leegloop van traditionele verbanden als kerken, vakbonden, politieke partijen.
- Individualisering. Dit resulteert in minder idee-vorming op collectief niveau.
- Door privatisering heeft afname plaatsgevonden van sociale, collectieve voorzieningen.

¹¹ 'De toekomst tegemoet. Leren, werken, zorgen, samenleven en consumeren in het Nederland van later', SCP, december 2016

De problematiek die we in deze paragraaf onder 3.1 tot en met 3.3 schetsen, betreft inmiddels meer dan een tijdsbeeld. Het gaat om problemen die al geruime tijd sluimeren en thans in korte tijd manifest geworden zijn. In belangrijke mate gaat dit over de scheidslijnen binnen de samenleving. In een lezing voor de Eerste Kamer noemde Kim Putters (2015)¹² de tweedeling van hoog- versus laagopgeleiden, die van elite versus de rest en de etnische verschillen. De laatste is in zijn ogen de meest problematische. Het SCP 2016 ziet als scheidslijnen voor de toekomst: 1) etnische verschillen, 2) de invloed van persoonlijk kapitaal, zoals opleiding, 3) scherpe verschillen in politieke oriëntatie door toename van onvrede), en 4) polarisatie op de arbeidsmarkt.

De samenleving is nooit homogeen geweest, maar het SCP ziet dat de scheidslijnen scherper worden. Tiemeijer (WRR) noemt drie dimensies waarop je dit zou kunnen afmeten: differentiatie, d.w.z de mate van verschil, in de tweede plaats de mate waarin men zich met de groep identificeert en ten derde de representatie in de politiek en media. De samenleving kan veel verschillen dragen, zolang samenbindende krachten sterker zijn. Maar het toenemend wantrouwen verlamt politieke besluitvorming en probleemoplossend vermogen als het gaat om basale vraagstukken als de toekomst van Europa en de opwarming van de aarde.

3.1. Het probleem van identiteit

- De zorg over maatschappelijke tegenstellingen is opmerkelijk snel naar voren gekomen, vooral na de Brexit. Een kernbegrip dat eerder speelde was identiteit. In de RMO-bundel 'Nationaal belang in meervoud' (2014) noemt Hans Goslinga de onzekerheid over de eigen identiteit de voornaamste reden voor het verlies aan vertrouwen van de burger in de politiek. De groei van multi-etniciteit van de samenleving is daarbij de hoofdoorzaak. In de Randstad is de verhouding allochtoon/autochtoon de 50% gepasseerd. Dit kan leiden tot een gevoel van verlies van de eigen identiteit bij grote groepen burgers. De heersende elites krijgen hiervan de schuld.
- Dit fenomeen signaleerde Samuel Huntington (bekend van *The Clash of Civilizations*) in 2005 in zijn studie 'Who Are We? The Challenges to America's National Identity' (2005). Hij beschrijft hierin de spanningen in de Amerikaanse samenleving als de groeipijnen van een transformatieproces. De groeiende diversiteit leidt tot erosie van de onderliggende gemeenschappelijke cultuur en daarmee tot fundamentele instabiliteit van het politieke systeem.¹³ Kenmerkend daarbij is dat de middenklasse sterk vasthoudt aan de nationale identiteit.¹⁴ Nu zijn in de context van de Amerikaanse samenleving nationale waarden van groot belang maar geldt dat ook voor ons land? Houden elites minder vast aan nationale waarden en instituties?
- In de artikelenbundel 'Gescheiden Werelden' (WRR en SCP, 2014) wordt opgemerkt dat veel controversen voortvloeien uit een botsing tussen individuele moraal en collectieve moraal. Hoger opgeleiden voelen zich doorgaans minder gebonden aan gemeenschappelijke instituties zoals de kerk. In meritocratische tijden is individualisme dominant en vormt zelfontplooiing de hoogste waarde.¹⁵ De tegenstelling tussen de hoger en lager opgeleiden (de culturele tweedeling) is scherper aan het worden.¹⁶

¹² Kim Putters, 'Politiek en maatschappelijke democratie complementair doordenken', september 2015

¹³ In dezelfde periode als Huntington schreef de eveneens gezaghebbende politicoloog Robert Putnam dat burgers in de multi-etnische samenleving minder vertrouwen in elkaar hebben en daarom minder samenwerken en zich minder willen inzetten voor de publieke zaak. De sociale samenhang neemt af als diversiteit toeneemt. Het was nieuws toen hij onlangs een herziening gaf van deze zienswijze. Zijn stellingen bleken bij secundaire analyse minder houdbaar en dat kan hoop geven. Robert D. Putnam, 'Still bowling alone?' *Journal and Democracy*, 2010

¹⁴ Stije Hofhuis, 'Immigratie en identiteit. De elites en het volk drijven uiteen' (beschouwing gewijd aan Huntington), *De Volkskrant* 23 april 2016

¹⁵ Mark Bovens, Paul Dekker, Will Tiemeijer (red.), 'Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland', 2014

¹⁶ Martin Sommer, *De Volkskrant*, 8 november 2014

In 2005 stelde filosoof en psycholoog Kees Kraaijeveld de vraag waarom het verlies van vertrouwde waarheden steeds intensiever wordt ervaren. Naar zijn mening is het kenmerkend voor de moderne samenleving waarin miljoenen mensen op zoek zijn naar wie 'wij' zijn en wat 'ons' bindt. Het lijkt echter ook een generatieprobleem. Voor veel jongeren is nationale identiteit geen vraagstuk van importantie. Het is de urban lifestyle die jongeren samenbrengt. Mode, media en popcultuur zijn alom aanwezig en bepalen voor een belangrijk deel wie we willen zijn. Identiteitsvorming lijkt een soort boompje wisselen in het lifestyle-bos.¹⁷

- Waarom is de tegenstelling elite en de rest een wereldwijd fenomeen geworden? Het is het kenmerk van alle populistische bewegingen dat er een diepe kloof in het politieke bestel bestaat tussen elite en het volk. De eerste reden is de economische crisis, die de bestaanszekerheid heeft aangetast en in de tweede plaats de identiteitscrisis, die versterkt is door vluchtelingen en terrorisme. Het is ook het verzet tegen de zogenaamde politieke correctheid van gevestigde partijen om de problemen over migratie ed. niet expliciet te benoemen.
- Politicologen spraken aanvankelijk bij het populisme van een 'dunne of partiële ideologie'; het populisme kent geen samenhangende visie op bijv. economie, arbeid, cultuur etc. Men leent ideeën uit stromingen als liberalisme, socialisme en conservatisme.¹⁸ Maar er is meer aan de hand. Het is vooral de perceptie van achteruitgang – economisch, sociaal en cultureel. Het wordt aangeduid als 'declinisme'. De schuld hiervan ligt bij het establishment en de populistische partijen weten te zorgen voor de oplossing.¹⁹
- Populistische bewegingen zijn niet meer weg te denken in het politieke landschap. Daarvoor is een te sterke voedingsbodem ontstaan met afkeer tegen minderheden, de Europese unie en de permanente crisis rond de euro. Het SCP ziet bedreigde burgers, die aan mondigheid hebben gewonnen. De sociale media zijn daarbij van invloed; in de sfeer van anonimiteit kan men zijn mening geven en onbehagen uiten.
- Er wordt nu veel geschreven over de tegenstelling met de elite, maar ons land is betrekkelijk egalitair. Daniëlle Hoogheemstra merkte in de Volkskrant zelfs op 'dat het volk boos is omdat een elite ontbreekt' (De Volkskrant, 17 november 2016). Maar is het niet zo dat men boos is omdat de elite zich niet verweert? In 2006 schreef de socioloog Frank Ferudi: 'Waar zijn de intellectuelen?' Zijn verwijt is dat de culturele elite zich als omgekeerde elite gedragen heeft en geen voorhoede-positie heeft ingenomen.

3.2 De middenklasse of middengroep staat onder druk

De aanwezigheid van een brede middenklasse (vaak wil men het woord klasse niet gebruiken en spreekt men van middengroep) wordt van belang geacht voor de stabiliteit van de samenleving. Zo merkte René Cuperus over de situatie in Oostenrijk op dat het politieke midden in dat land volledig is weggevaagd wat heeft geleid tot een scherpe tweedeling.²⁰ De socioloog Burger noemde de problematiek van de middenklasse een 'sociale tijdbom'. De econoom Eijffinger voorzag in 2014 dat de middenklasse aan het muiten gaat slaan.²¹ 'The decline of the middle' is een proces dat de VS al vanaf de jaren'80 speelt. In die ontwikkeling zal ook de politieke elite worden meegezogen, is de voorspelling van Huntington. Heeft het wereldwijde fenomeen van populisme als reden dat de middenklasse onder druk is komen te staan? Maar wie vormen middenklasse?

¹⁷ Kees Kraaijeveld, 'De samenleving van de toekomst', bijdrage in Het Betoog, De Volkskrant, 2 juli 2005

¹⁸ P. Lucardie en G. Voerman, 'Populisten in de polder', 2012

¹⁹ Mark Elchardus, debatbijeenkomst 'Populisme', Instituut Clingendael, Den Haag, februari 2017

²⁰ René Cuperus, 'De schok van Oostenrijk', De Volkskrant, 30 mei 2016.

²¹ Uitspraken in P.de Beer, 'De middenklasse onder druk?' Debattenreeks WRR 2008. Paul de Beer behoort tot de groep critici die van mening zijn dat de positie van de middenklasse niet veranderd is en eigenlijk redelijk stabiel is gebleven.

- In de sociologie van de jaren '60 werd de middenklasse getypeerd als 'employees die niet tot de arbeidersklasse en niet tot de bovenlaag gerekend worden'. Men beschouwde de middenklasse als de voorhoede van nieuwe professionals (zoals welzijnswerkers) die bijv. werkzaam waren in de maatschappelijke sfeer tussen burger en staat. Daarom zag men dit middenkader als het cement van de samenleving.
- Het begrip middenklasse betreft vooral een afbakening. Het CBS rekent onder de middenklasse werkenden (en kleine zelfstandigen) die functies op een middenniveau vervullen. Dat betreft beroepen waarvoor maximaal een mbo-diploma is vereist. In Nederland zou het gaan om 40% van de beroepsbevolking. De hogere klasse betreft functies op wo- en hbo-niveau en groeide in relatief korte tijd naar 30%. De lagere klasse omvat maximaal vmbo en is gedaald naar 30%.
- Het SCP kijkt naar de inhoud van functies: de hogere klasse kent functies met een abstractieniveau, de middenklasse omvat functies met een routinematig karakter en bij de lagere categorie zijn functies niet routinematig maar vooral handmatig. Omdat met de technologische innovatie vooral de routinematige werkzaamheden vervangen worden, is de middenklasse het meest in de gevarenzone komen te verkeren. Tegelijkertijd werkt de technologisering gunstig voor de hoger opgeleiden omdat de behoefte aan abstractieniveau toeneemt. Dat vertaalt zich ook in inkomen. Bij de hogere klasse groeide het gemiddelde inkomen ten opzichte van modale inkomen. Het gemiddelde inkomen van de middenklasse is in de afgelopen 30 jaar met bijna 25% gedaald.
- In een van de CDA-WI publicaties treffen we aan dat de overgang naar een diensteneconomie de middengroep breder heeft gemaakt maar daarmee ook grotere verscheidenheid in functies, beloning, e.d. Dat heeft bijgedragen aan fragmentatie van de middengroep en volgens het CDA-WI ook aan de versplintering in de politiek.²²
- Dat de elite soms gelijk wordt gesteld aan hoger opgeleiden is niet juist maar wat wel opvalt is dat er nauwelijks meer doorstroming plaatsvindt vanuit middelbaar opgeleiden naar hogere functies, terwijl omgekeerd hoger opgeleiden steeds meer functies op middelbaar niveau vervullen. Het SCP merkte in 2014 op dat de politieke elite niet ziet hoe groot het wantrouwen jegens hen is. 'Politici, beleidsmakers en andere hoger opgeleiden hebben de neiging het eigen wereldbeeld als redelijk te beschouwen.' Het SCP noemt dit sociaal-culturele bijziendheid. NRC-Next kopte als samenvatting 'Arm is boos op rijk. Rijk heeft niets in de gaten'. Nooit was voorzien dat opleidingsniveau zodanig zou leiden tot homogeniteit in groepen. Volgens Cuperus is dat mede een gevolg van massamedia en marketing (gericht op segmenten van de bevolking). Dit leidt ook tot standaardisatie in opvattingen, politieke keuzes etc.²³
- Al jaren komt in OECD-reviews naar voren dat ons onderwijssysteem bijdraagt aan de tweedeling van hoger en lager opgeleiden. Al in een vroeg stadium vindt differentiatie in leerwegen plaats. Bovendien wordt in ons onderwijs veel waarde gehecht aan cognitieve vaardigheden.
- Het SCP (2016) voorziet een digitale kloof van hoger opgeleiden (zij zijn producent en gebruiker van ICT) en lager opgeleiden, die steeds meer de rol vervullen van consument van ICT. Er dreigt een toenemende segregatie op de arbeidsmarkt. Je moet over heel wat sociaal en cultureel kapitaal beschikken om je op die arbeidsmarkt te kunnen handhaven. De toekomstige tweedeling is niet 'haves' en 'have nots' maar van 'cans' en 'cannots'.

²² 'Lang leve het verschil, weg met de fragmentatie. Een christendemocratisch antwoord op het sociale vraagstuk van deze tijd', CDA-WI 2015

²³ René Cuperus, 'De nieuwe standensamenleving', De Volkskrant, oktober 2012

3.3 Tussen absolute diversiteit en absolute eenheid

- Huntington waarschuwde dat om een land bij elkaar te houden, er meer nodig is dan politieke principes; iets met een sterkere emotionele lading zoals een religie of een gemeenschappelijke cultuur.²⁴ Als de heersende cultuur niet meer assertief wordt gehandhaafd, zullen immigranten zich minder aanpassen en dus hun eigen cultuur cultiveren. Wanneer in dergelijke situaties de (autochtone) meerderheid het gevoel krijgt een minderheid te worden, zal dit zoals Huntington in 2005 voorspelde, leiden tot een populistische revolutie.
- In de grootstedelijkheid van vandaag met meer dan 100 nationaliteiten is moeilijk nog te spreken van de heersende cultuur. De cultuur is veelvormig geworden. De nieuwe term is superdiversiteit. Het houdt in dat tal van groepen en personen een meervoudige identiteit kunnen hebben. Dat geeft minder kans op eenzijdige stereotyperingen van groepen en biedt perspectief op wellicht meer onderlinge tolerantie. Mensen leven in verschillende contexten en ook dat maakt identiteit fluïde. Echter om groepen met elkaar in verbinding te brengen is 'overbruggend kapitaal' nodig. Het SCP (2016) is er niet optimistisch over of dat in voldoende mate aanwezig is. Opmerkelijk is dat volgens het SCP veel zal afhangen van elites om te zorgen dat groepen met elkaar in contact blijven.
- Wat kan overbruggend kapitaal inhouden? Op het continuüm van twee uitersten is absolute diversiteit onwerkbaar en heeft absolute eenheid nooit bestaan. De enige optie is een positie daartussen en om het potentieel van de diversiteit zo goed mogelijk te benutten. Dat zal georganiseerd moeten worden. De Vlaamse socioloog Dirk Geldof denkt aan een benadering waarbij een gezamenlijke cultuur het resultaat is van georganiseerde onderhandeling. Daarbij gaat het erom dat iedereen aan de samenleving deelneemt en daarbij rechten en plichten heeft. Eigenlijk komen we dan uit bij de kernpunten van de civil society, want die onderhandeling dient plaats te vinden op basis van spelregels en basale normen, die het proces conditioneren, ordenen en pacificeren.²⁵ Een concretisering van een dergelijk proces hebben wij hieronder in een kader geplaatst.

In het essay 'Kwaliteit in de klas' is deze benadering van overbrugging uitgewerkt voor het hoger onderwijs. Het gaat om de volgende spelregels bij groepen studenten vanuit zeer verschillende achtergronden:

- *Pacifiërende regels: respect hebben voor elkaar, godsdienst en seksualiteit (de regel waarmee de Nederlandse Grondwet opent);*
- *Regels waarbij een appel gedaan wordt op verantwoordelijkheid. De keerzijde van ruimte vragen voor de eigen particuliere identiteit of mening is de verantwoordelijkheid te nemen voor het grotere geheel (groep, wijk, samenleving);*
- *Methodologische spelregels: wanneer heeft iemand gelijk? Wat zijn valide argumenten? Niet de grootste mond bepaalt de uitkomst;*
- *Activerende regels: zoek actief het gesprek.*

(R. Bormans, M. Bajwa, E. van Braam, I. Dekker, 'Kwaliteit in de klas', Hogeschool Rotterdam 2015)

- Zijn dergelijke processen van overbrugging denkbaar in een grootstedelijk verband? Bijv. in de Haagse Schilderswijk? Het is aangetoond dat in burgerfora complexe vraagstukken kunnen worden besproken en kunnen leiden tot gefundeerde oordelen. In 2005 is in IJsland een

²⁴ Bas de Gaay Fortman hanteert hierbij het begrip moreel erfgoed en verwijst daarbij vooral naar de beginselen van de historisch gegroeide rechtsstaat in Nederland en de betekenis van de Grondwet. *'Moreel erfgoed. Koers houden in een tijd van ontwrichting'*, Amsterdam 2016

²⁵ Geldof, geciteerd in R. Bormans & I. Dekker, *'Samenleven in de moderne samenleving'*, 2016. Geldt deze benadering ook bij conflicterende waarden en normen? Wat rechtvaardigt hierbij eventueel 'inclusion' of 'exclusion' van groepen in de samenleving? In het Europese programma 'Norm Conflicts in Pluralistic Societies', Goethe Universität, 2015 zou het dan toch ook moeten gaan om a) identificatie met de maatschappij als geheel, b) democratie c) iedereen is welkom die de rechtsstaat onderschrijft, d) het vermogen om verschillen ook daadwerkelijk te kunnen waarderen.

nationaal forum uit 950 burgers ingesteld om de kernwaarden te benoemen voor een nieuwe grondwet. In Ierland werd een dergelijk forum ingesteld om te adviseren over de hervorming van het kiesstelsel, in de Gemeente Den Haag om te adviseren over de veiligheid en leefbaarheid in wijken. Zo zijn er tal van voorbeelden.

- In hoeverre kunnen deze vormen van raadpleging in het huidige politieke bestel ruimte krijgen? Biedt het ook een oplossing voor de tweedeling elite-middenklasse omdat er over waardepatronen gesproken wordt? Onze indruk is dat het bestaan van de tweedeling blokkerend werkt. In de keuze voor Europa blijkt bij partijen als CDA, VVD en PvdA de verstarring vanwege de tweedeling.

IV Het beeld van de moderne civil society

Traditionele verbanden verdwijnen; wat is daarvoor in de plaats gekomen? Normen en waarden gelden doorgaans als vrij stabiel. Wat verandert zijn de instituties, waarbij een overgang plaatsvindt van primaire naar secundaire instituties. Daarbij zien wij mengvormen tussen privaat-publiek (mantelzorg) of samenhang met de commercie (sportscholen). Wij noemen die instituties secundair: ze zijn minder gerelateerd aan denkkaders, zij hebben in mindere mate een functie met betrekking tot vorming of regulering van gedrag.

- Op de site 'Sociale Innovatie Netwerk Nederland' treffen we visies aan over verknoping van netwerken met mogelijk nieuwe vormen van institutionalisering: pragmatisch en horizontaal. Er zijn in de loop der tijd tal van praktische, kleinschalige activiteiten ontstaan, die zeer waardevol kunnen zijn. Bij dit soort initiatieven worden soms politieke standpunten ingenomen maar toch wil men zich buiten de gevestigde politiek houden. Men vormt een soort subpolitiek domein.
- Veel nieuwe sociale bewegingen gaan uit van waardepatronen die aangeduid worden als 'postmodern' of 'postmaterialistisch'.²⁶ De thema's en issues zijn vaak vanuit de wetenschap beïnvloed. Zie de opkomst van bewegingen rond klimaat, bewuste voeding, natuur en milieu. Er lijkt een nieuw maatschappelijk middenveld te ontstaan.
- De sociale media zijn van grote betekenis. Het stelt mensen in staat om zich met uiteenlopende groepen te verbinden. Veel contacten geeft zelfvertrouwen. Hoe meer connectie, hoe meer mogelijkheden om te navigeren en groepen te vinden. Het biedt kansen voor zelforganisatie via internet en online platformen.
- In de RMO-bundel 'Nationaal belang in meervoud' komt de toekomstvisie voor van de natie als een associatie van burgers, die vanuit eigen behoefte en kritisch inzicht diverse gemeenschappen vormen. Dit uit zich in burgerinitiatieven. Dat zou aansluiten bij de huidige netwerkgeneratie, die gewend is te experimenteren met horizontale verbanden en 'do-it-to-gather' samenlevingen.
- Lokale partijen zijn in opkomst met bijna 25% van de stemmen. Deels vloeit dit uit onvrede ten aanzien van bestaande politieke partijen, maar het is ook een uiting van lokale verbondenheid.
- Sommige scenario's, zoals op het gebied van volksgezondheid, zijn relatief optimistisch. Er is meer zelfredzaamheid. Veel wordt via burgerinitiatieven opgepakt in lokale gemeenschappen. Maar de solidariteit vindt wel overwegend plaats binnen de groep met mensen die dezelfde achtergrond hebben.
- De betekenis van religie als verbindende en maatschappelijke kracht is vermoedelijk meer latent dan manifest. Zou door de confrontatie met de Islam hier verandering in kunnen komen? Vooralsnog zoekt men eerder de dialoog. De rol van de religie is positief in termen van zingeving, vertrouwen in de medemens en in de democratie. In vrijwilligerswerk scoren burgers met een kerkelijke achtergrond het hoogst. Toch gaf Putnam in zijn Amerikaanse

²⁶ Kris Deschouwer, Marc Hooghe, 'Politiek. Een inleiding in de politieke wetenschappen', 4^e druk 2015

studies aan dat het ‘kapitaal’ van de kerk te kort schiet in het overbruggen van tegenstellingen, zoals tussen allochtoon en autochtoon.²⁷

- Het CDA-WI ontleent inspiratie aan de Britse filosoof Philip Blond en zijn ideeën over de ‘Big Society’ (2010). Ook de Teldersstichting voelt zich verwant met deze filosoof. Elementen zijn a) versterking van de eigen kracht van lokale gemeenschappen, b) hervorming van de publieke dienstverlening met vrijwilligersorganisatie, coöperaties en maatschappelijke ondernemers en c) stimulering van maatschappelijke participatie. Het CDA-WI voorziet een paradigmashift. De samenleving is bezig zich te hervormen tot een vitale samenleving, die innovatief naar nieuwe wegen en samenwerkingsvormen zoekt.²⁸

Paul Kalma van het WBS plaatst een kritische kanttekening bij ontwikkelingen als ‘doe-democratie, netwerkdemocratie’ ed. Naar zijn mening worden deze vooral omarmd in beleidsonderzoek en in studies van het SCP en WRR. De werkelijke betekenis is moeilijk te kwantificeren. Veel communicatie verloopt via sociale media en het is moeilijk vast te stellen wat de omvang en stabiliteit is. De sociale media hebben een groot mobilisatiepotentieel maar kenmerkend is tevens de fluïde manier van bewegen. Loyaliteiten zijn vluchtiger.

- In het algemeen is er optimisme over de toekomstige samenleving. Daarbij wordt vooral gewezen op de vele burgerinitiatieven. De zorgelijke signalen betreffen de veranderingen op de arbeidsmarkt. De trend van flexwerkers en tijdelijke arbeidscontracten is al lange tijd gaande. Werknemers zullen aldus het SCP (2016) steeds minder ingebed zijn in de sociale organisatie en organisaties zullen steeds minder ingebed zijn in (lokale) samenleving. Door deze ontwikkeling is er voor werknemers ook minder reden voor identificatie met het bedrijf. De verantwoording van werkgevers bijv. voor scholing neemt af. Maar wat op microniveau speelt, hoeft op macroniveau niet zo te zijn.
- Wat we echter al eerder hebben geschetst, is dat mensen met veel autonomie en hulpbronnen of sociaal kapitaal het wel redden. Maar ook voor deze groep gelden veel onzekerheden en hoe behoud je je employability als de relatie met werkgevers veel losser wordt? Daar komt nog de combinatie van werk en zorg bij. De toekomstige generatie zal veel zorg moeten besteden aan ouderen. Deze spanningen zullen van invloed zijn op economische ontwikkeling en innovatie, aldus het SCP. De vraag is dan ook of er niet te hoge verwachtingen bestaan t.a.v. de toekomstige zelfredzaamheid van de burger.

V Past ons politiek-bestuurlijke bestel nog bij de huidige maatschappelijke ontwikkelingen?

Het begrip sociale cohesie staat voor verbondenheid, onderling vertrouwen en solidair zijn. De relatie met het politieke systeem vormt eveneens een verbindend element. De politiek staat niet los van de civil society.

Er is discussie over de toekomst van politieke partijen.

- Partijen zijn kwetsbaar: amper 2% van de bevolking is lid van een partij.²⁹ 70% van de Nederlanders zegt geen verwantschap te voelen met een politieke partij en is een zwevende kiezer.
- Bezien vanuit de civil society vormen politieke partijen de verbinding tussen de burger c.q. kiezer en de staat. Het verwijt is dat partijen zijn overgestapt naar het domein van de staat. Voor de macht die partijen hebben verloren in electorale aanhang, is compensatie verkregen door functies in het openbaar bestuur. Het partijlidmaatschap is onmisbaar voor een

²⁷ Themanummer symposium Vrije Universiteit, *Religie en Samenleving*, september 2016

²⁸ In een gesprek met het CDA-WI werd de dynamiek in de driehoeksverhouding samenleving, overheid en economie als volgt getypeerd: ‘de periode tot 1980 was de tijd van de overheid, de periode van 1980 tot 2010 was de tijd van de markt, vanaf 2010 komen we in de eeuw van de burger’.

²⁹ 2% is minimaal ten opzichte van het lidmaatschap van andere verenigingen. 80% van de Nederlanders is lid van een vereniging, daarmee behoort ons land internationaal tot de top.

bestuurlijke carrière. Dat maakt politici gaandeweg tot beroepsbestuurders, die er voor waken om geen risico's te lopen. Partijen zijn 'verbestuurlijkt', aldus Tjeenk Willink, en missen daardoor ideologische scherpte.

- De politieke gemeenschap is het exclusieve domein geworden van hoger opgeleiden. Tiemijer (WRR) vraagt zich of Jan Schaeffer, van beroep basketbakker en later staatssecretaris, in deze tijd een kans zou hebben om in de Tweede Kamer te komen. De representatieve democratie is representatie aristocratie geworden.
- Tjeenk Willink sprak van de ideologische scherpte die is verdwenen. Daarmee is in belangrijke mate de functionaliteit van politieke partijen verdwenen. Dat heeft mede geleid tot de zwevende kiezers. De gang naar de stembus is een avontuur geworden. N.a.v. de recente presidentsverkiezing in de VS merkt Van Reybroeck op: 'verkiezingen zijn primitief geworden. Een democratie die zich daartoe reduceert, is ten dode opgeschreven.'³⁰
- Maatschappelijke scheidslijnen werken door in de politiek met toenemende fragmentering. Voor overheidssturing neemt de kans op ad hoc beleid toe, omdat coalities naar verwachting een steeds bredere samenstelling zullen krijgen. Dit kan tot een zigzagkoers leiden, waarbij de ene keer innovaties aan de markt worden overgelaten en de andere keer innovatie beschouwd zal worden als een overheidstaak. Het maakt lange termijnbeslissingen over bijv. infrastructuur, energie en mobiliteit onzeker.

Twee oplossingsrichtingen voor de toekomst

Wat de toekomst van partijen betreft, noemde de Raad van Openbaar Bestuur (ROB) bij een symposium in 2015 twee opties: óf partijen revitaliseren óf partijen verdwijnen en er komen alternatieven.³¹

De optie van revitalisering

- In de eerste plaats is dat het samenspel van de politieke democratie met wat Kim Putters de maatschappelijke democratie noemt: de netwerkdemocratie, zoals onder IV is beschreven. Partijen moeten terug naar het domein van de burgers en uit de greep komen van het overheidsbestuur. Bijv. door getrapte procedures, waarbij groepen van burgers voorstellen voorbereiden in combinatie met partijdemocratie. Binnen partijen zien we steeds meer invloed van burgers van buiten bij de interne besluitvorming. Partijen zeggen te gaan letten op representatie van alle bevolkingsgroepen. Maar dit is nog nauwelijks gebleken.
- Het vergt van partijen een visie hoe zij moeten omgaan met het maatschappelijk initiatief en burgermacht. Er zijn regelmatig voorbeelden van 'overruling' van burgerinitiatieven door bijv. een gemeenteraad. Daar komt bij dat de overheid de instituties in het maatschappelijk middenveld vaak ook beschouwt als uitvoeringsorganen.
- De inzet van ICT zou kunnen bijdragen aan zowel visievorming als aan binding met burgers. Via 'Big Data' kunnen berichten in de sociale media, tweets ed. snel geanalyseerd worden op relevantie en ontwikkelingen in netwerkstructuren. Partijen kunnen zich daardoor gericht in discussies mengen. Groen Links en D66 zijn hierbij voorlopers.
- Er zijn 'Real Time' peilingen, die beter dan traditionele bureaus met behulp van big data voorspellingen en opiniepeilingen kunnen doen omdat er bijv. geen sturing plaatsvindt via enquêtevragen. Er is minder kans op tunnelvisies.
- Partijen kunnen gebruik maken van 'intelligent agents' om greep te krijgen op complexe vraagstukken of om via simulaties verschillende aspecten van vraagstukken in beeld te krijgen. Interactieve omgevingen, o.a. 'Smart Cities' vormen een soort levende landkaart, waarop burgers via kleine berichten laten zien wat er in hun omgeving gebeurt.

³⁰ David van Reybroeck, 'Zo werden verkiezingen verziekingen', Correspondent 8 november 2016

³¹ S.de Lange, M. Leyenaar, P.de Jong, 'Politieke partijen overbodig of nodig', Raad Openbaar Bestuur, 2014.

Het bovenstaande is een greep uit instrumenten die kunnen helpen om snel in te spelen op ontwikkelingen in de samenleving. Daarmee kunnen partijen de positie als intermediair tussen overheid en burger herstellen.

Naast de vele positieve aspecten van de sociale media is het beeld dualistisch. Het kan ook negatief werken. Sociale media kunnen bijdragen aan sociale cohesie maar ook aan versterking van scheidslijnen. ICT zal het politieke bedrijf complexer maken. Het is voor een politicus prettig om snel te kunnen zien of een tweet de burger aanspreekt. Maar het kan ook gebeuren dat een grote hoeveelheid mensen plotseling opgezweept wordt door een waanzinnig idee. Het begrip sociale media is volgens Van Reybroeck misleidend: Facebook, Twitter etc. zijn net zo goed commerciële media.

De optie van alternatieven voor partijen:

- Besluitvorming gaat plaats vinden buiten politieke partijen om. Zoals in de vorm van (regionale) burgerfora, participierend budgetteren (burgers doen voorstellen voor de besteding van budgetten), digitale platformen en experimenten met digitale besluitvorming met groepen initiatiefnemers. We noemen verder adviserende referenda, hoezeer ook belast door recente ervaringen.
- Media versterken het aspect van personalisering waardoor politici belangrijker zijn geworden dan partijen of programma's. Een voorspelling is de opkomst van losjes georganiseerde netwerken verbonden aan één persoon met een sterke online aanwezigheid.
- Verschillende ontwikkelingen tenderen naar een post-representatieve democratie. We koesteren de gedachte dat ons land bestuurd wordt door politieke partijen. Maar bestuurt dit land niet zichzelf via talloze netwerken en adviesorganen? Kim Putters waarschuwt voor deze ontwikkeling en stelt dat er een corrigerende tegenkracht nodig is.
- Met betrekking tot dit laatste punt is goed om stil te staan bij de functies van politieke partijen. In een genetwerkte, gedigitaliseerde samenleving met fluïde gedrag ('zwermen' burgers, die zich telkens op andere manier organiseren) is er behoefte aan ankerpunten, aan herkenbare waardepatronen, aan gedefinieerde overtuigingen. Wie bundelt de veelheid aan individuele voorkeuren? Van Reybroek: 'Wie vertaalt de verzuchtingen van de burger in beleidsvoorstellen? Wie distilleert uit tumult nog heldere ideeën?' Het kan toch als een belangrijke taak van partijen worden gezien om vraagstukken in samenhang te bezien, en vanuit het oogpunt van sociale cohesie. De democratie heeft tot doel het pacificeren van conflicten tussen groepen. Het zou de opdracht van de politieke partijen moeten zijn om te werken aan politieke stabiliteit. Stabiliteit hierbij vooral als de opdracht om de kloof tussen groepen niet groter maken: de hoogopgeleide globaliseringswinnaars versus de laagopgeleide globaliseringsverliezers.
- Het eerder gesignaleerde tekort van politieke partijen, namelijk het verwateren van hun ideologische opvattingen, zou kunnen worden gecompenseerd indien zij duidelijk maken wat zij als lange termijndoelstellingen voor de samenleving zien. De socioloog Berting stelde dat er vanuit de politiek geen doordachte toekomstbeelden bestaan voor de postmoderne samenleving en dat heeft ernstige gevolgen.³² Zoals Den Uyl het in 1973 uitsprak 'Waar de visie ontbreekt, komt het volk om'.
- In tal van studies blijkt een grote behoefte aan een algemeen bezielend verband. Te veel zijn politici gaan geloven dat zij geen macht meer hebben en ontwikkelingen in de samenleving nog slechts in de marge kunnen beïnvloeden. Het gaat ook om de verbeelding; collectief te dromen...

³² J. Berting, 'De versplinterde samenleving. De gevolgen van moderniteit en modernisering in de 21e eeuw', 2006

- In deze paragraaf moet ook het belang genoemd worden van een onafhankelijke en pluriforme informatievoorziening. Is dat met de huidige persfusies voor de toekomst wel gegarandeerd?

Ondanks de verstremgeling van politiek en bestuur kan opgemerkt worden dat ons land niet slecht wordt bestuurd. Het regentensysteem werkt wel en waarschijnlijk vinden de meeste Nederlanders het prima dat een politieke kaste de last van het besturen op zich genomen heeft. En hoewel bij opinieonderzoek het vertrouwen van de burger in politici en partijen laag scoort, blijkt er gehechtheid aan de parlementaire democratie. Men wil geen besturing door technocraten.

Past het staats- en politieke bestel nog de maatschappelijke ontwikkeling?

Er is met betrekking tot de civil society een zoektocht gaande naar een nieuw soort taakverdeling tussen de overheid en de samenleving. Past het huidige staats- en politieke bestel nog wel bij de maatschappelijke verhoudingen? Het SCP (2016) gaat een stap verder en stelt dat we in een overgangstijd zitten, waarbij ‘instituties als de overheid hebben afgedaan, er ontstaan nieuwe verbanden’. Vormt de participatiesamenleving daarbij het redelijk alternatief? Volgens Robert van Putten maken wij daarbij een inschattingsfout. Want in de hedendaagse civil society zijn veel maatschappelijke verbanden losser geworden. Burgers committeren zich maar voor korte tijd aan projecten en zijn vooral betrokken bij activiteiten die dicht bij henzelf staan.

In de toekomstige verhouding van overheid-burgers zal men er zeker rekening mee moeten houden dat men de individuele burgers en de gemeenschap niet overvraagd. In het rapport ‘Naar een lerende economie’ (2013) is dit ook al aan de orde. De WRR hanteerde hierin als sleutelbegrip responsiviteit: de vaardigheid om op zowel individueel niveau als op meso- en makro niveau snel in te spelen op nieuwe ontwikkelingen. Kun je dit permanent van de samenleving verwachten? Een samenleving die bezig is te vergrijzen?

Maar het is volgens Robert van Putten niet óf de gemeenschap, óf de staat, óf de markt, maar het zullen joint ventures zijn van én overheid, én burgers, én bedrijfsleven. Dat zou goed kunnen in communities op basis van principes als wederkerigheid en onderling vertrouwen. Van Putten beschrijft dit concept als ‘collaborative’ en ‘crafting communities’.³³

VI ‘Transnationaliteit’ als kenmerk van de toekomstige civil society

De relatie tussen natiestaat en civil society

- In de beleving van veel auteurs valt de civil society samen met de natiestaat. Grenzen zijn nodig om rechten te garanderen. Tiemeijer merkt op dat het minder relevant maken van grenzen de sociale identiteit kan aantasten. Lange tijd is het einde van de natiestaat aangekondigd. De nationale autonomie zou steeds meer plaats maken voor een gemeenschappelijk bovennationaal belang. Rond 2000 werd door verschillende Europese regeringsleiders het idee van Europa zonder grenzen verkondigd. Er zou een Europese grondwet komen, een Europees volkslied etc. Eigenlijk verkeerden we aan de vooravond van een Europese civil society. Dat het binnen tien jaar anders zou lopen, o.a. door te snelle uitbreiding met lidstaten, de economische crisis, en de problematiek van de euro, was in 2000 niet aan de orde. Europa zou het meest concurrerende continent worden door een kenniseconomie en de geleidelijke opheffing van grenzen.
- Dat natiestaten een minder pregnante rol zouden spelen, kwam ook doordat regionale economieën en megasteden bepalender zijn geworden dan nationale economieën. Deze economieën begeven zich over de landsgrenzen heen. Daarmee ontstaan transnationale kenmerken. Europa kan gezien worden als een mozaïek van regionale economieën. Benjamin

³³ Robert van Putten in www.sociale-vraagstukken.nl, 24 oktober 2013.

Barber (*'If mayors ruled the world'*) stelt dat in de 21^e eeuw de belangrijkste rol is weggelegd voor stedelijke conglomeraties. De natiestaat heeft afgedaan.³⁴

- Verder treffen wij vooral bij jongeren aan dat nationale grenzen gedateerd zijn in de zogenaamde postmoderne cultuur. Grotenhuis beschrijft in S&D een aspect van globalisering, waarbij economie, technologie en innovatie met elkaar in een dynamisch verband staan en waarbij nationale grenzen irrelevant geworden zijn.³⁵ Die dynamiek kan vooral gesitueerd worden in grootstedelijke gebieden, waar de meeste internationale uitwisseling plaats vindt. Je bent in real time verbonden met de hele wereld via netwerken, producten en diensten, en vrije tijd. We noemden hiervoor al de urban lifestyle onder jongeren.
- Inmiddels wordt het als een fatale misvatting gezien dat de natiestaat zou verdwijnen.³⁶ Grotenhuis vindt dat de natiestaat te lang is verwaarloosd en toe is aan groot onderhoud. We zouden moeten streven naar een nieuw soort identificatie van burgers met de natie en naar een soort sociaal contract. Ook Tiemeijer (WRR) schrijft dat voor verbondenheid en solidariteit gestreefd moeten naar een vorm van nationale identiteit. Om sociale cohesie te herstellen zijn onder meer 'nation building' en een 'overkoepelende identiteit' onderdelen van een strategie om dit te kunnen realiseren. Overigens relativeert hij het begrip nationale identiteit door te stellen dat het een mythe is of eigenlijk een idee met een nuttigheidsfunctie. Toch komen deze ideeën dicht bij wat Huntington al eerder opmerkte over de noodzaak van een gemeenschappelijke cultuur. Het verband wordt zelfs gelegd dat een sterk Europa alleen mogelijk is door sterke natiestaten. Misschien dat het onder invloed van het populisme komt dat het woord 'patriotisme' in opkomst is ter onderscheiding van een beladen begrip als nationalisme.
- Een reden waarom de natiestaat ook niet snel zal verdwijnen, is dat van het bnp gemiddeld 50% (her)verdeeld wordt via de nationale staat. Denk aan de vele publieke diensten, aan veiligheid, infrastructuur. Volgens Koen Haegens heet de hypermoderne economische orde 'staatskapitalisme'. Lang is volgens hem de cruciale rol van de natiestaat weggemoffeld, maar zonder sterke staten zouden er geen moderne markten zijn. Wie anders moet het eigendom bewaken, rechtspreken en de infrastructuur onderhouden? De landen met het hoogste aandeel van de overheid in de economie – Zweden, Duitsland en Nederland – zijn het meest concurrerend en internationaal vervlochten.³⁷

Hoe redden wij Europa?

- Het is opmerkelijk dat bij de discussie over de natiestaat, we er nauwelijks bij stil staan hoezeer de internationale mobiliteit onderdeel is van ons dagelijks bestaan. Meer dan 60% van het MKB is wel op een of andere manier internationaal werkzaam (CBS 2015). Toerisme, ICT, studiebeurzen en subsidieprogramma's dragen verder bij aan mobiliteit over de grenzen heen. Alle beroepsgroepen en sociale bewegingen kennen inmiddels een Europese associatie: sport, cultuur, wetenschap, milieu, recht en vrede.
- In het bedrijfsleven en de 'maakindustrie' zien we alleen nog co-makership met een vergaande internationale verwevenheid van toeleveranciers.
- Voor bijna alle vraagstukken die voor ons bepalend zijn; immigratie, de aanpak van CO₂ uitstoot, terrorisme en protectionisme, is een internationale aanpak nodig.
- De bovengenoemde ontwikkelingen zijn niet gepaard gegaan met enthousiasme voor Europa bij de burger. Er is geen Europese grondhouding. Ook bij de internationale vraagstukken die

³⁴ Op de Belgische site *Politics.be* zien we echter als standpunt dat hoe dan ook staat en civil society onafscheidelijk zullen blijven (redactie Bert Franssen).

³⁵ René Grotenhuis, (samenvatting artikel) 'Tussen grenzeloos kosmopolitisme en benepen nationalisme', S&D, september 2016

³⁶ Debatbijeenkomst 'Populisme', Instituut Clingendael, 2 februari 2017

³⁷ Koen Haegens, 'De volgende crisis heet staatskapitalisme', De Volkskrant 26 nov. 2026

we aanstipten, is het opvallend dat Europa niet is geïnternaliseerd door beleidsmakers. Ons overheidsbeleid is ook m.b.t. de genoemde thema's overwegend nationaal georiënteerd.

- De EU is van bovenaf gekomen met een te geringe democratische fundering. Het concept van multi-level governance brengt met zich mee dat de besluitvorming ondoorzichtig wordt. Het is bijna onmogelijk ons te identificeren met de Europese bestuursorganen. Het snel gegroeide aantal lidstaten heeft geleid tot coalities, zoals de oostflank, de noordelijke landen en Zuid-Europa, met nagenoeg onverenigbare posities. Hoe de afwikkeling van Brexit uitpakt en welk effect dit zal hebben op de EU is nog niet te overzien. Op dit moment is het gevoel dat er niemand in Europa aan het stuur staat, met wellicht de uitzondering van Frau Merkel.
- De onmacht die politieke partijen voelen ten aanzien van Europa wordt treffend verwoord door het CDA-WI. Het bureau verwijst naar de bijna verlamdende tweedeling rond de vraag of Nederland een open en internationaal georiënteerde samenleving moet zijn of dat ons land de eigen traditie moet koesteren tegen buitenstaanders.
- Berting merkte op dat de EU te veel gericht is op het creëren van de interne markt waarbij aspecten als sociaal en cultureel kapitaal onderbelicht gebleven zijn. Aan de culturele diversiteit is weinig aandacht besteed. Dat geldt ook voor het bewustzijn dat men naast het bezit van een eigen nationale identiteit tevens Europeaan is. Er zijn geen Europese politieke partijen met eigen Europese programma's ontstaan. Een idee van gemeenschappelijke Europese waarden heeft nauwelijks vorm gekregen.
- We leven in een transitieperiode, volgens sommigen een tijd van 'disruptive innovation': dreigen we een verenigd Europa niet kwijt te raken? Er zijn ook optimisten. Scheffer verwijst naar de verborgen vitaliteit van Europa, die er mogelijk toe leidt dat we in een Europese gedachte kunnen blijven geloven: geringe corruptie, een goed functionerend rechtssysteem, en de urbanisering steekt gunstig af tegen de rest van de wereld. Maar dan moeten de buitengrenzen beter beschermd worden. 'Want zonder een gemeenschappelijke grens is het idee van een gedeeld Europees burgerschap moeilijk voorspelbaar.'³⁸
- Boekestijn en Van Wijk schreven onlangs dat er tal van signalen zijn van een nieuwe wereldorde, die ons land ten diepste zal raken. De realiteit van een nieuwe wereldorde dient zich aan en er is een noodzaak om na te denken over mogelijke scenario's. De demonen uit de geschiedenis van de jaren '30 zijn weer terug: protectionisme en populisme. Het heeft er alle schijn van dat we momenteel door de opkomst van populisme zo verlamd zijn geraakt dat er nauwelijks meer tijd is om na te denken'.³⁹

Tot besluit, vragen voor de toekomst.

- Is de 21e eeuw de eeuw van de burger? Is dit een realistisch perspectief en is de samenleving inderdaad bezig zich te hervormen tot een vitale samenleving, die innovatief naar nieuwe wegen en samenwerkingsvormen zoekt? Betreft dit alleen kleinschalige verbanden?
- De verwachting is dat scheidlijnen scherper dreigen te worden. Bovendien zal als gevolg van demografie het potentieel van de samenleving beperkt zijn (Nederland in 2030). De beroepsbevolking slinkt. Naar verwachting zullen solidariteit en sociale cohesie onder druk komen te staan.
- Op het microniveau is een andere ontwikkeling gaande. Globalisering en technologische innovaties leiden tot verdergaande flexibiliteit op de arbeidsmarkt; bedrijven en instanties zullen steeds minder vaste kaders kunnen aanbieden. Het gevolg is dat individuele burgers in hoge mate hun eigen koers zullen moeten bepalen in een ongewisse samenleving. Dat vergt stuurmanskunst en veel sociaal kapitaal. Dat is een van de factoren waardoor de scheidlijnen in de samenleving scherper worden met een tweedeling tussen degenen die mee kunnen

³⁸ Paul Scheffer, *De vrijheid van de grens*, (uitgave maand van de filosofie, 2016)

³⁹ A.J. Boekestijn en R. de Wijk, 'Hoe blijven wij staande in de nieuwe wereldorde?', *De Volkskrant*, januari 2017

komen en de achterblijvers. Het SCP voorziet verdunning van sociale netwerken en lossere verhoudingen tussen individuen en instituties en roept op om grondig na te denken over toekomstige sociale verbanden. Zijn we als NTV gevoelig voor deze oproep? Kunnen we er wat mee? Zijn er vanuit onze kennis van technologische ontwikkelingen handvaten aan te reiken?

- De WRR waarschuwt voor het verlamdende effect op de politieke besluitvorming. Toenemende scheidslijnen tussen burgers zijn ondermijnd voor de minimale consensus om een land te besturen. De grote vrees is het doemscenario zoals in de VS waar democraten en republikeinen zich verschanst hebben achter stellingen met eigen soorten van waarheden, die via eigen instituten en denktanks worden aangeleverd.
- Het SCP merkte in 2014 op dat de politieke elite niet ziet hoe groot het wantrouwen jegens hen is. 'Politici, beleidsmakers en andere hoger opgeleiden hebben de neiging het eigen wereldbeeld als redelijk te beschouwen.' Het SCP noemt dit sociaal-culturele bijziendheid. We troffen ook de uitspraak aan dat het probleem van de middengroep een sociale tijdbom is en dat mensen in die groep gaan dwarsliggen. Hebben wij als toekomstverkenner in de afgelopen jaren voldoende aandacht gehad voor deze toch wel zeer expliciete signalen?
- De overweging om ons met deze ontwikkelingen bezig te houden, is onze zorg of de civil society zich kan handhaven c.q. zich kan ontwikkelen in een richting die essentieel is voor de instandhouding van de democratische rechtsstaat. Of zal de civil society het afleggen tegen commercialisering en globalisering?
- Naast de inhoud is er nog een reden om de civil society te agenderen. Wij denken dat er andere vormen van toekomstverkenningen nodig zijn om zicht te krijgen op de maatschappelijke ontwikkelingen. De WRR-studie is een interessant voorbeeld van een aanpak waarbij vanuit een kwalitatieve benadering en tegelijkertijd vanuit een empirische referentie gepoogd is de betekenis van maatschappelijke scheidslijnen te begrijpen en door te trekken naar de toekomst. Via een dergelijke aanpak lijkt het mogelijk om de huidige tijdgeest te kunnen doorgronden. Een van de vragen in het rapport is of sociale cohesie maakbaar is en welke vormen van 'social engineering' daarbij kunnen helpen.
- Voor onze toekomst staat veel op het spel. Wat we willen proberen is om systematisch in een 'civil society project' de belangrijkste vragen aan de orde stellen. Waarover maken wij ons zorgen? Hebben we er vat op? Om deze vragen te adresseren kunnen scenario's van nut zijn, niet als doel op zichzelf maar als middel tot het doel. De scharnierpunten tussen scenario's moeten weerspiegelen wat wij beschouwen als onze grootste onzekerheden en uitdagingen. Met 'we' denken we aan een werkgroep met NTV-leden. Maar ook aan leden van buiten. Wij hopen op de bijeenkomst van 17 februari hierover van gedachten te wisselen met aandacht voor zowel de 'content' als voor het proces.